

Volume 18, Issue 1
March 2020

ISSN 1731-8297, e-ISSN 6969-9696
<http://osap.wpia.uni.opole.pl>

ORIGINAL ARTICLE
received 2020-01-DD
accepted 2020-02-DD

Zagadnienia społeczno-podatkowe w świetle wybranej argumentacji katolickiej

Social and tax issues in the light of the chosen catholic argumentation

ADAM KUCHARSKI

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu
ORCID: 0000-0001-9278-7522, adamkucharski2017@gmail.com

Citation: Kucharski, Adam. 2020. Zagadnienia społeczno-podatkowe w świetle wybranej argumentacji katolickiej. *Opolskie Studia Administracyjno-Prawne* 18(1): 59–74. DOI://10.25167/osap2164

Abstract: The Catholic perspective invariably points to God's foundation for all legitimate institutions and laws. This applies to both the state and property rights. The latter is multidimensional: individual and social. This confirms the reference to the inherent human dignity. The actual effectiveness of fiscal action of the state is co-dependent on their understanding by taxpayers. Clarity in this area creates social trust and deepens the sense of security. The authorities are obliged to impose moderate amounts of fairness, fairness and clear structure. In democratic state, initiating legislative changes is the basic way to eliminate potential injustice and introduce more solidary solutions. The Catholic perspective of tax relations emphasize the mutual obligations of authorities and taxpayers and their joint responsibility for the common good.

Keywords: tax, power, catholic social teaching

Abstrakt: Perspektywa katolicka wskazuje niezmiennie na Boży fundament wszystkich słusznych instytucji i praw. Dotyczy to zarówno państwa, jak i prawa własności. Ta ostatnia ma charakter wielowymiarowy: indywidualny i społeczny. Potwierdza to odwołanie do przyrodzonej godności człowieka. Rzeczywista skuteczność działań fiskalnych państwa jest współzależniona od ich zrozumienia przez podatników. Klarowność w tym obszarze rodzi zaufanie społeczne i pogłębia poczucie bezpieczeństwa. Na władzy ciąży obowiązek nakładania danin o umiarkowanej wysokości, sprawiedliwym charakterze i czytelnej strukturze.

W warunkach państwa demokratycznego inicjowanie zmian legislacyjnych jest podstawową drogą do eliminowania potencjalnej niesprawiedliwości i wprowadzania rozwiązań bardziej solidarnych. Katolicka perspektywa stosunków podatkowych akcentuje wzajemne obowiązki władzy i podatników oraz ich współodpowiedzialność za dobro wspólne.

Słowa kluczowe: podatek, władza, katolicka nauka społeczna

1. Wstęp

Problem danin publicznych od zawsze wiązał się z kwestią organizowania się ludzi w społeczności. Widać to zwłaszcza w sytuacji funkcjonowania państwa. W jego ramach fundamentalne jest zadeklarowanie zakresu praw jednostek (oraz całej społeczności) do przedmiotów, a precyzyjnie mówiąc: problem ich własności. Przyjrzenie się tym dwóm instytucjom – państwu i własności – pozwala przygotować przedpole, tak aby przynajmniej syntetycznie odnieść się do niektórych wskazań obecnych w nauce Kościoła, dotyczących zagadnień podatkowych. Warto zaznaczyć, że poniższe rozważania zostały zawężone do kwestii zasadniczych, z sygnalizacją jedynie koniecznych w toku wywodów rudymentów. Ponadto – choć zastrzeżenie to może wydawać się oczywiste – zawarte w niniejszym opracowaniu refleksje będą prowadzone z chrześcijańskiego punktu widzenia, z odniesieniem do argumentacji teologicznej. Przyjętą metodę refleksji oparto na przywołaniu i krótkiej analizie wybranych fragmentów biblijnych oraz wypowiedzi z obszaru katolickiej myśli społecznej w kontekście zagadnienia rozliczania należności podatkowych. Syntetyczne wnioski zostały zawarte w podsumowaniu zamykającym opracowanie.

2. Państwo i jego wybrane cele społeczne

Problem należności na rzecz jednoczącej ludzi wspólnoty państwowej był od zawsze przedmiotem analizy ekonomiczno-moralnej. Dolegliwość tych świadczeń rodziła różnorodne postawy, które w taki czy inny sposób owocowały wysuwaniem pytań o konieczność znoszenia tych niedogodności. Tego typu refleksje łączyły się z wątpliwościami wokół legitymacji danej wspólnoty czy też osób – rzeczywiście lub rzekomo ją reprezentujących – do żądania konkretnych świadczeń. Zagadnienia te były obecne również w myśli chrześcijańskiej.

Nie ulega wątpliwości, że państwo to zaawansowana forma organizacji społeczeństwa, a każda wspólnota ludzka potrzebuje władzy, by trwać i rozwijać się¹. Rolą państwa jest zapewnienie jednostce i mniejszym społecznościom tego rodzaju dóbr, których nie są one w stanie uzyskać dzięki swej indywidualnej

¹ Por. *Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2002, nr 1919 (dalej: KKK).

zaradności². Chodzi o jego funkcjonalną niezbędność oraz nieunikniony proces tworzenia i kształtowania się życia społecznego w odniesieniu do porządku prawnego, dobrobytu oraz porządku kultury. Nie bez znaczenia jest społeczna natura ludzka obliczona na „bycie w relacji”. „Nie jest dobrze, żeby mężczyzna był sam [...]”³ – zauważa autor biblijny i prawda ta przewija się przez całe losy ludzkości w różnych formach i kontekstach.

Rzeczą naturalną jest, że bliższa człowiekowi jest społeczność jego rodziny niż sąsiedztwa lub państwa, ostatecznie jednak wszystkie te formy organizacyjne obliczone są na dobro wspólne współtworzących je podmiotów. „Ponieważ dobro wspólne ogółu jest jedyną racją istnienia władz państwowych, wynika z tego jasno, że winny one w taki sposób dążyć do tego dobra, aby i uszanować jego naturę, i pogodzić wydawane zarządzenia z aktualną sytuacją”⁴. Do podstawowych celów państwa należy m.in. „troska o zbudowanie sprawiedliwego systemu gospodarczego, którego zadaniem jest zapewnienie warunków do rozwoju całego społeczeństwa”⁵. W przywołanych wypowiedziach przebija zapobiegliwość o realizację przez państwo celu polegającego na stworzeniu osobie ludzkiej jak najlepszych warunków wzrastania. Tak nakreślony program nie może zostać zrealizowany bez budowania zaufania społecznego, i to zarówno w relacjach pomiędzy poszczególnymi osobami, jak i pomiędzy obywatelami a państwem.

W takim świetle należy postrzegać również rolę osób, którym powierzono władzę. Idea przywództwa ma służyć rozwojowi osób poddanych władzy oraz zapewnieniu porządku i bezpieczeństwa. W tym sensie każda władza „jest dana z góry”⁶. Nie chodzi tu o wybór konkretnych ludzi czy też formy rządu. Chrześcijaństwo oddziela bowiem ideę władzy od podmiotów ją piastujących⁷.

Taka legitymacja rządzących pociąga za sobą obowiązki, również dla wykonujących władzę. Rządzący nie może zbyt różnić się od swego ludu. Sam powinien prowadzić życie skromne i umiarkowane, unikając przepychu i wystawności, pamiętając, że nie jest on panem, lecz sługą prawa i swych poddanych. Idea władzy jako służby stanowi kwintesencję właściwej postawy

² Na przykład dla św. Augustyna pierwszym celem państwa jest troska o pokój. Por. św. Augustyn, *O Państwie Bożym*, t. 2, Warszawa 1977, s. 434.

³ Cytaty biblijne przywołuję za: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (w przekładzie z języków oryginalnych)*. Biblia Tysiąclecia, Poznań–Warszawa 1980. Przy przywołaniu tekstów biblijnych posługuję się przyjętym powszechnie sposobem odesłania (skrótacją) do poszczególnych fragmentów (rozdziałów i wersów) ksiąg biblijnych, np. w przypadku niniejszego przypisu: Księga Rodzaju, rozdział 2, wers 18 (Rdz 2, 18).

⁴ Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, nr 54, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁵ Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, nr 48, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁶ J 19, 11.

⁷ Podobnie rzecz się ma z ideą ojcostwa, gdzie Bóg jest stwórcą relacji jako takiej oraz jej wzorem.

rzządzających⁸. W praktyce przypomina o tym symboliczny tytuł ministrów, nawiązujący do ich roli wobec społeczeństwa. „Podstawowym zadaniem wszelkiej władzy publicznej jest strzec nienaruszalnych praw człowieka i dbać o to, aby każdy mógł z większą łatwością wypełniać swe obowiązki”⁹.

Jezus Chrystus w swym nauczaniu nie pozostawał w konflikcie z ideą władzy publicznej, choć o współczesnej Mu władzy miał sąd krytyczny¹⁰. Podobnie św. Paweł nawoływał do posłuszeństwa władzy publicznej, jednak w sytuacji kolizji – polecenia Sanhedrynu dotyczące zachowania milczenia, a zarazem Chrystusowego nakazu głoszenia Ewangelii – apostołowie nie mieli wątpliwości co do właściwego wyboru¹¹. Racją podległości jest bowiem również troska o dobro wspólne wsparte na prawdzie i miłości. Również św. Piotr zachęca chrześcijan, aby byli „poddani każdej ludzkiej zwierzchności ze względu na Pana”¹². Wolność ma być używana, by służyć Bogu, a nie usprawiedliwiać złe uczynki¹³.

Refleksją, która winna przynajmniej zostać zasygnalizowana przy omawianiu autorytetu państwa, jest kwestia hierarchii prawa w porządku moralnym. Dla chrześcijan normą działania jest Jezus Chrystus¹⁴. Ze względu na prawodawcę prawo można podzielić na Boskie i ludzkie. Pierwsze to nade wszystko prawo wieczne. Tkwi ono w umyśle Boga i od wieków jest wyrazem samej Jego istoty¹⁵. W istotach rozumnych jest ono obecne przez poznawalne dla nich prawo naturalne, którego fundamentem jest natura ludzka¹⁶. Elementarne wymogi tego prawa uświadamia sobie człowiek, odczuwając potrzebę bycia mu posłusznym, gdy jednocześnie sprzeniewierzenie się mu odczytuje jako winę moralną. Obejmuje ono zasady podstawowe (będące przedmiotem synderezy), wnioski bezpośrednie (dekalog) oraz wnioski dalsze. Następnie w hierarchii prawa można mówić o pozytywnym prawie Boskim, czyli normach danych ludziom przez Boga za pośrednictwem Objawienia (Stary i Nowy Testament). Na niższym szczeblu znajduje się kościelne prawo ludzkie, a następnie prawo

⁸ Por. Mt 23, 11; Mt 20, 27.

⁹ Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, nr 60, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

¹⁰ Mówi On o królestwie Bożym nie z tego świata, przenosząc problem posłuszeństwa władzy na poziom dbałości w pierwszym rządzie o sprawy duchowe, por. J 18,36; Łk 13,32.

¹¹ Por. Rz 13, 5-6; Dz 4, 19.

¹² 1 P 2, 13.

¹³ Por. 1 P 2, 15.

¹⁴ Przez swój przykład i naukę jest On Prawodawcą i Prawem dającym normę i samą normę. Por. KKK, nr 1953.

¹⁵ Jest ono autonomiczne, powszechne, obiektywne i niezmienne. Jest źródłem i zasadą wszystkich praw. Z niego wszelkie prawo wypływa i czerpie moc obowiązującą. Poddane są mu wszelkie istoty stworzone, a człowiek poznaje je przez skutki. Por. KKK, nr 1951.

¹⁶ Por. KKK, nr 1955.

świeckie, skierowane na poszanowanie osoby jako takiej, dobrobyt społeczny, rozwój społeczności i pokój¹⁷.

Prawa i obowiązki państwa dotyczące reguł podatkowych, ściągania należności i dysponowania wpływami z tego tytułu wynikają z celu państwa, którym jest stworzenie przesłanek do pomyślnego rozwoju jednostek, małych grup społecznych i całego społeczeństwa¹⁸. Aby realizacja zadań państwa była możliwa, jego system egzekucji danin publicznych musi prezentować określoną wydajność. Z kolei usprawiedliwione obciążenie finansowe musi być uzasadnione realną potrzebą państwa, nie zaś nieokreśloną chęcią zaspokojenia zachcianek władzy. Przerost racjonalnych ram fiskalności w ramach społeczeństwa prowadzi do negatywnych skutków, poczynając od pojawienia się szarej strefy w gospodarce, na spadku dochodów budżetowych w dłuższej perspektywie kończąc. Ostatecznie budżet „żyje” z zamożności obywateli. Ich pauperyzacja prowadzi nieuchronnie do załamania gospodarki.

Także przesadne ulgi podatkowe, zwłaszcza dla wybranych, mogą zakłócić prawidłową pracę mechanizmów rynkowych. Podobnie przerost administracji i nieuzasadnione hamowanie inicjatywy gospodarczej nie mają nic wspólnego z dbaniem o dobro wspólne. „Należy uczynić wszystko, aby człowiek [...] mógł zachować poczucie, że pracuje na swoim. W przeciwnym razie muszą powstać w całym procesie ekonomicznym nieobliczalne straty – i to nie tylko straty ekonomiczne, ale przede wszystkim straty w człowieku”¹⁹. Wszelkie unormowania wymagają uprzedniego zbadania i oceny wprowadzenia ich skutków, i to zarówno pod kątem ekonomicznym, jak i etycznym oraz społecznym. Przeprowadzenie tej analizy leży po stronie rządzących i to oni winni przedsięwziąć w tym zakresie stosowne kroki oraz złożyć z tych działań odpowiednie sprawozdanie, chociażby w formie rzetelnego uzasadnienia do planowanych zmian legislacyjnych. Rolą państwa jest utrzymanie stosownej równowagi pomiędzy porządkiem własnościowym a używaniem dóbr powszechnych, co wyznacza ramy współuczestnictwa poszczególnych grup społecznych w *bonum commune*²⁰. Zadanie ustawodawcy podatkowego polega na wyrównywaniu szans poszczególnych grup społecznych i obywateli, przeciwdziałaniu uprzywilejowaniu silnych grup interesu oraz promowaniu postaw na rzecz dobra wspólnego²¹. W prawidłowo

¹⁷ W ramach przedstawionej hierarchii źródłem uczciwych norm społecznych jest prawo wieczne (*lex aeterna*). Zatem wszelkie praworządne regulacje – jako w nim zakorzenione – winny być rozumne, wydane przez kompetentny podmiot i obliczone na pogłębienie dobra wspólnego (w tym zachowanie pokoju, bezpieczeństwa i porządku). Por. KKK, nr 1959.

¹⁸ Por. J. Höffner, *Chrześcijańska nauka społeczna*, Warszawa 1999, s. 255.

¹⁹ Jan Paweł II, Encyklika *Laborem exercens*, nr 15, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

²⁰ Por. T. Herr, *Wprowadzenie do katolickiej nauki społecznej*, Kraków 1999, s. 147.

²¹ Por. A. Misiaszek, *Katolicka nauka społeczna o placeniu podatku*, „Studia Elbląskie” 2012, nr 13, s. 303. Za ograniczeniem roli państwa do zapewnienia jedynie bezpieczeństwa wewnętrznego

funkcjonującej demokracji wskazane jest przestrzeganie wszystkich procedur konsultacji społecznych i pilne wsłuchiwanie się w głosy płynące z gospodarki oraz od organizacji przedstawicielskich podatników²².

Jak się wydaje jeszcze w XIX wieku, zdaniem niektórych etyków, decyzja o – potocznie rzecz ujmując – zachowaniu obliczonym na uchylanie się od płacenia podatków, pozostawiana była niekiedy ocenie zainteresowanego²³. Nie dotyczyło to oczywiście przypadków przekupstwa czy gwałtu. Ta laksystyczna moralność podatkowa mocno pozostała w świadomości społecznej w niektórych krajach (np. Włochy), gdy tymczasem w „tradycji demokratyczno-protestanckiej (np. Szwajcaria) doszło do ścisłego zobowiązania podatnika do płacenia przepisanych prawem podatków”²⁴.

W towarzyszących nam realiach geopolitycznych przeważa demokracja w różnych formach. Taka sytuacja predysponuje do pokojowej korekty możliwych dewiacji w sprawowaniu władzy państwowej. Podstawą społeczno-etyczną demokracji jest bowiem prawda o równiej dla wszystkich godności osobowej i możliwości samoorganizowania się obywateli w celu zmiany istniejącego stanu prawnego. Postawa uchylania się od płacenia podatków aktualizuje pytanie o niesłuszne zwiększanie obciążeń współobywateli niesolidnego podatnika²⁵.

Chociaż Kościół nie wskazuje żadnego z systemów politycznych jako właściwego, niewątpliwie prawidłowo funkcjonująca demokracja jest ustrojem pozwalającym uniknąć wielu zagrożeń oraz uczynić ludzi współodpowiedzialnymi za swój ziemski los, zapewniając im szerokie możliwości rozwoju i opartej na wolności troski o dobro wspólne. Osobom, którym z różnych względów nie odpowiada prawodawstwo danego państwa w sytuacji państwowości realnie demokratycznych, zawsze pozostaje możliwość zabiegania o jego zmiany na drodze pokojowej²⁶.

i zewnętrznego opowiada się M. Wojciechowski. Por. M. Wojciechowski, *Teolog o ekonomii*, Kraków 2015, s. 114 i n.

²² Istotną rolę powinny tu odgrywać też biura poselskie czy senatorskie i kontakt obywateli, za ich pośrednictwem, z wybranymi przez siebie reprezentantami do parlamentu. Kwestia szczegółowej organizacji systemu politycznego i wyborczego pozostaje poza obszarem zainteresowania niniejszego opracowania, niemniej jednak w praktyce stanowi ona istotę prawidłowo funkcjonującej demokracji.

²³ Wspomina o tym J. Wiemeyer. Por. J. Wiemeyer, *Podatki jako problem etyczno-społeczny*, [w:] *Katolicka nauka społeczna. Podstawowe zagadnienia z życia gospodarczego*, red. J. Kupny, S. Fel, Katowice 2003, s. 187.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ W sytuacji prawidłowo funkcjonującej demokracji oszustwo podatkowe wyrządza współobywatelom rodzaj ekonomicznej szkody. Por. A. Zadroga, *Podatki z perspektywy katolickiej nauki społecznej*, „*Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym*” 2013, vol. 16, s. 165.

²⁶ Apel o obniżenie obciążeń podatkowych zawsze powinien spotkać się ze zrozumieniem władzy publicznej, która winna ewentualnie przedstawić przekonujące racje za ich utrzymaniem. W przypadku sporu politycznego w tym obszarze zadecydują mechanizmy polityczne.

3. Rozumienie prawa własności w kontekście podatkowym

Dobrem pożądanym – w relacji podatkowej – jest prawo własności, wyrażające się w tym przypadku w świadczeniu pieniężnym na rzecz podmiotu publicznoprawnego. Zarazem jednak rzeczą poniekąd naturalną jest obrona posiadanego stanu majątkowego przed jego uszczupleniem bez zgody właściciela. Aby właściwie ocenić postawy właścicieli dóbr, analizowana myśl społeczna ujmuje bardziej kompleksowe podejście do zagadnienia własności.

W pierwszej kolejności wskazuje się, że Panem całej ziemi jest Bóg²⁷. To on – jako stwórciel wszelkich dóbr – jest ich ostatecznym dysponentem²⁸. W przyjętym przez Niego planie stworzenia człowiekowi powierzono dbanie o rozwój ziemi i oddano mu do dysponowania dobra doczesne z poleceniem czynienia sobie ziemi poddanej²⁹. Ludzkie życie ma jednak na ziemi swój kres, co nieuchronnie łączy się z rozliczeniem przed Stwórcą z dysponowania powierzonym mieniem³⁰. W tym świetle człowiek jawi się raczej jako dzierżawca i użytkownik dóbr ziemskich niż ich ostateczny właściciel.

Własność - oprócz funkcji zabezpieczenia bytowania określonej osoby - wypełnia także zadania społeczne, zwłaszcza w zakresie budowy relacji, będąc „środkiem”, a nie celem ludzkiej egzystencji. W tym świetle nie dziwi potępienie postawy chciwości i dążenia do nadmiernego bogacenia się³¹. To samo dotyczy chęci osiągnięcia szybkiego zysku kosztem innych czy też oszustwa³². Chodzi o to, ażeby kierować się właściwą hierarchią wartości, w której wyraża się pierwszeństwo dóbr duchowych przed materialnymi³³. W Ewangelii nie znajdziemy potępienia własności ani też nauki o powszechnym obowiązku jej porzucenia. „Wolność dóbr”, jaką obserwujemy w gminie jerozolimskiej, była dobroczywnością wynikającą nie z przymusu lub obowiązku, lecz ze wspaniałomyślności, entuzjazmu i hojności pierwszych chrześcijan. Nie było ani opuszczonych, ani zbyt wielu beczynnych. Tym ostatnim św. Paweł zaleca zresztą, aby powstrzymali się od jedzenia, jeśli nie chcą pracować. Według autora Listu do Tesaloniczan człowiek winien na życie zapracować własnymi rękami³⁴. Naturalna potrzeba zaspokojenia konieczności życiowych przeplata się z równie naturalną racją troski o dobro

²⁷ Por. św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 8: *Rządy Boże*, art. 5, <https://katedra.uksw.edu.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

²⁸ Por. K. Paluch, *Kościół wobec problemów ekonomicznych*, „Symposium” 2009, nr 13, s. 51.

²⁹ Por. Rdz 1, 28.

³⁰ Por. Mt 25, 14–30; Mt 21, 33–43.

³¹ Por. np. Iz 5, 8; Ef 5, 5.

³² Por. Pwt 25, 13 i n.

³³ Por. Mt 6, 33; Mk 8, 36–37; Łk 9, 25.

³⁴ Por. 2 Tes 3, 10 i n.

wspólne³⁵. W tym sensie zarząd dobrami materialnymi jest niejako sprawdzianem i nauką tego, aby dobrze władać dobrami nadprzyrodzonymi, a wolność od przywiązania się do dóbr tego świata jest znakiem chrześcijańskiego życia³⁶.

W historii wspólnoty chrześcijan własność nie była postrzegana jako prawo wolne od jakichkolwiek obowiązków. Zobowiązania te wyrażały się chociażby w jałmużnie na rzecz biednych i potrzebujących. Przykładem może być pogląd autora *Didache* – że ci, którzy, gonią z chciwością za zyskiem, znajdują się na drodze śmierci³⁷. Służebny wobec Boga charakter własności podkreślał św. Klemens, a rozróżnienie na aktualne prawo do używania rzeczy i potencjalne prawo do ich posiadania towarzyszyło nauce Ojców Kościoła³⁸. Również w późniejszym okresie podkreślano obowiązki związane z ludzkim bytowaniem³⁹. Akcentowano przy tym naturalny charakter użytkowania rzeczy. Zdaniem św. Tomasza wynika to z samej ich natury, jak również natury człowieka oraz ze sposobu rządzenia przez Boga światem⁴⁰.

Własność prywatna jest jednym z elementów tworzenia pokojowego współistnienia. Umożliwia bardziej efektywną gospodarkę i stanowi istotny aspekt ludzkiej autonomii osobistej i rodzinnej. Jest punktem oparcia dla efektywnej pracy oraz aktywności życiowej i gospodarczej. Stanowi fundament realnego korzystania ze swobód obywatelskich i praw jednostki oraz gwarancję wolności i bodziec do czynienia z niej użytku⁴¹.

Zatem w katolickiej nauce społecznej mówi się o podwójnej funkcji własności: indywidualnej i społecznej. Pierwsza oznacza zaspokojenie uzasadnionych potrzeb jednostki i jej rodziny, druga – społeczne odniesienie⁴². Stąd na właścicielu dóbr zbywających ciąży szczególnie obowiązek troski o tych, którym brakuje tego, co

³⁵ Por. Mt 25, 40.

³⁶ Por. K. Paluch, *op. cit.*, s. 54. „Trzeba więc, aby ci [...], którzy nabywają, jak gdyby nie posiadali; ci, którzy używają tego świata, tak jakby z niego nie korzystali”. Por. 1 Kor 7, 29–31.

³⁷ Por. *Nauka Dwunastu Apostołów (Didache)*, s. 13, 20, www.sbc.org.pl/ (dostęp: 01.10.2019).

³⁸ Na przykład św. Bazylego, św. Jan Chryzostom. Ten pierwszy określał relację: bezduszne zatrzymanie nadmiaru dóbr a kradzież. Por. J. Majka, *Katolicka nauka społeczna*, Rzym 1986, s. 86.

³⁹ Por. np. Leon XIII, Encyklika *Rerum novarum*, nr 4; Pius XI, Encyklika *Quadragesimo anno*, nr 44; Paweł VI, Encyklika *Populorum Progressio*, nr 22–23, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁴⁰ Taki stan rzeczy – zdaniem Akwinaty – nie przyznaje nikomu prawa do życia w zbytku, co oznacza, że niesie ze sobą konieczność racjonalnego używania dóbr. Por. J. Majka, *op. cit.*, s. 125.

⁴¹ Por. Jan XXIII, Encyklika *Mater et Magistra*, nr 109, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019). Współcześnie coraz bardziej dostrzega się znaczenie wiedzy i umiejętności (*know-how*) jako bezpośredniej emanacji i substytutu tradycyjnej własności.

⁴² Obie opierają się na powszechnym dostępie do dóbr, których każdy człowiek potrzebuje, w granicach niezbędnych do zachowania przez niego życia i rozwoju jako samodzielnej i samowładnej osoby. Por. A. Szafuński, *Nierówności w świetle podstawowych zasad społecznych*, Wrocław 1999, s. 116.

konieczne do życia⁴³. Co warto zaznaczyć, akcentuje się obowiązek właściciela, nie zaś czyjąś legitymację do przymuszenia tego ostatniego do postaw prospołecznych. Stąd system przymusu państwowego wymaga ścisłego określenia ram bez dowolności czy uznaniowości zakresu obowiązków podatkowych.

4. Wskazania w sprawie płacenia podatków

W Starym Testamencie prorok Samuel ostrzegał lud przed wprowadzeniem władzy królewskiej, m.in. odwołując się do konieczności ponoszenia ciężarów podatkowych⁴⁴. Zresztą ten sam lud skarży się później na kartach Pisma Świętego na ucisk fiskalny rządzących, gdy wysokość danin zwiększała się lub zmniejszała zależnie od kaprysu władców⁴⁵. Sygnalizując znaczenie podatków dla biblijnego Izraela, warto przypomnieć, że to bezpośrednio kwestia podatkowa doprowadziła do podziału królestwa na północne i południowe⁴⁶. Zbyt wysokie i uciskające lud podatki spotykały się również z krytyką proroków⁴⁷, przy czym tradycja ta potępia jednocześnie oszustwa, zwłaszcza w stosunku do biednych⁴⁸, przypominając ponadto, że niedostatek może być skutkiem lenistwa i braku pracowitości człowieka⁴⁹.

W Nowym Testamencie legitymacja państwa do nakładania podatków jest – co do zasady – akceptowana⁵⁰. Najbardziej znanym fragmentem dotyczącym płacenia podatków jest opis sytuacji, gdy Pan Jezus został zapytany wprost przez uczniów faryzeuszów o obowiązek płacenia podatków. „Czy wolno płacić podatek Cezarowi, czy nie?”⁵¹. Jezus przenosi całe zagadnienie na inną płaszczyznę obowiązków etycznych. Reakcja Zbawiciela: „Oddajcie więc Cezarowi to, co należy do Cezara, a Bogu to, co należy do Boga” ujawnia w pierwszej kolejności relacje między władzą Boga a rządami ziemskimi. Pierwszeństwo i zakres Bożego władztwa są bezapelacyjne⁵². Hierarchia powinności – ze względu

⁴³ „Własność prywatna nie daje nikomu takiego prawa, które byłoby najwyższe i nie podlegałoby żadnym ograniczeniom”. Paweł VI, Encyklika *Populorum progressio*, nr 23, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁴⁴ Por. 1 Sm 8, 10–18.

⁴⁵ Por. Ne 5, 4; Ezd. 4, 20; Mch 10, 29.

⁴⁶ Por. 1 Krl 12, 1–19.

⁴⁷ Por. Am 5, 11.

⁴⁸ Por. np. Iz 58, 3–11; Jr 7, 4–7; Oz 4, 1–2.

⁴⁹ Por. np. Prz 10, 4.

⁵⁰ Por. Mk 12, 13–17; Rz 13, 6–7.

⁵¹ Mt 22, 17.

⁵² „Pierwsze jest: Słuchaj, Izraelu, Pan Bóg nasz, Pan jest jeden. Będziesz miłował Pana, Boga swego, całym swoim sercem, całą swoją duszą, całym swoim umysłem i całą swoją mocą”. Mk 12, 29–30.

na rangę adresatów – jest w pełni czytelna. Akcentuje to ziemskie obowiązki uczniów i priorytet spraw Królestwa Niebieskiego nad dylematami polityczno-ekonomicznymi tego świata⁵³.

Pewnym dopełnieniem kwestii płacenia podatku jest scena, która zdarzyła się nad jeziorem Genezaret. Gdy poborczy podatkowi zażądali zapłaty podatku świątynnego, Jezus nie uchylał się od płatności⁵⁴. Opatrzył On jednak całą sytuację odpowiednim komentarzem. Podkreślił znaczenie wolności w kwestii obrotu pieniędzmi, w tym przy płaceniu danin. Prawo miłości jest prawem wolności⁵⁵. Tłumacząc uczniom przysługujące Mu prawa, kazał Piotrowi zapłacić podatek świątynny. Co znamienne, pieniąż na tę okoliczność pochodził jakby z Bożej Opatrzności, a nie z ludzkiej pracy. Jednocześnie Jezus podkreślił odpowiedzialność za innych, przejawiającą się w trosce o niedawanie powodu do zgorszenia.

Innym fragmentem Nowego Testamentu dotyczącym omawianej problematyki jest List św. Pawła do Rzymian⁵⁶. Autor, zalecając uczniom Jezusa posłuszeństwo wobec państwa, odwołuje się do zasady sprawiedliwości, sformułowanej już w prawie antycznym⁵⁷. Uznając zwierzchnictwo władz rzymskich, apostoł nakazuje oddanie jej należnego podatku. W tekście pobrzmiewa ewangeliczne wezwanie do zachowania należytej hierarchii wartości. Państwo ziemskie do wykonywania swych obowiązków potrzebuje środków. Zgoda chrześcijan na płacenie danin publicznoprawnych stanowi ich wkład w funkcjonowanie całego organizmu państwowego, zapewniającego chociażby *Pax Romana*⁵⁸. Oddaje to również pochodzący z II wieku po Chrystusie List do Diogneta. Jest on jednym ze źródeł opisujących życie pierwszych chrześcijan. Autor zaznacza tam, że chrześcijanie nie różnią się od innych ludzi ani miejscem zamieszkania, ani językiem. Podejmują wszystkie obowiązki jak obywatele i słuchają ustalonych praw, a jednocześnie, przebywając na ziemi, „są obywatelami nieba”⁵⁹. W tym duchu podatek może jawić się jako „znak chrześcijańskiej miłości w stosunku do bliźniego”⁶⁰. Dlatego papież Paweł VI zaleca chrześcijanom rachunek sumienia z obowiązku solidarności: czy każdy gotów jest własnym wkładem wspierać

⁵³ Por. Mt 6, 33.

⁵⁴ Por. Mt 17, 24–27.

⁵⁵ Por. J. Wiosna Stryczek, *Pieniądze*, Kraków 2015, s. 35.

⁵⁶ Por. Rz 13, 7.

⁵⁷ Maksyma: [...] *ius suum cuique tribuendi*. Szerzej por. A. Drożdż, *Czy sama sprawiedliwość wystarcza?*, <http://ur.edu.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁵⁸ Inną sprawą jest szeroki kontekst historyczny pisania listów Pawłowych. Por. np. serię wydań ks. prof. Mariusza Rosika na temat listów Pawłowych i katolickich: <http://rosik.archidiecezja.wroc.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁵⁹ Por. *List do Diogneta*, <http://opusdei.org/> (dostęp: 01.10.2019).

⁶⁰ Por. A. Zwoliński, *Katolik i pieniądze*, Częstochowa 2007, s. 180.

działa i misje zorganizowane dla pomagania ubogim? – płacisz wyższe podatki, żeby władze publiczne mogły zwiększyć wysiłek na rzecz szeroko pojętego rozwoju?⁶¹. Utrzymanie obszarów nadmiernego dobrobytu wśród populacji objętej skrajną biedą, byłoby bowiem naruszeniem zasady dobra wspólnego⁶². Mogłoby to zagrozić wskazaniu, że w centrum życia gospodarczo-społecznego winna pozostawać zarówno godność osoby ludzkiej i jej integralne powołanie, jak i dobro całego społeczeństwa⁶³.

Przedstawiona tu perspektywa nie uwalnia ustawodawcy podatkowego spod dyrektywy nakładania umiarkowanych podatków⁶⁴, stanowiących z poszanowaniem zasad demokratycznego państwa prawa oraz rudymentów sformułowanych w ramach nauki prawa podatkowego⁶⁵. Ich stabilność oraz sprawiedliwość winny stanowić niewzruszalne wskazanie dla każdej władzy fiskalnej. Szczególną granicą w zakresie ich wysokości są wskazania oparte na zasadzie subsydiarności. Po ich przekroczeniu podatki mogą nabrać charakteru wyłączenia, zagrażając naturalnym uprawnieniom właścicieli⁶⁶. Stąd potrzeby publiczne, którym państwo próbuje zaradzić, nie powinny być wyolbrzymiane, tym bardziej że wysokość dzisiejszych ciężarów publicznych – i związana z tym skala redystrybucji bogactwa – nie odpowiada tej sprzed dwóch tysięcy lat⁶⁷. Uwaga ta łączy się współcześnie z dyrektywą ograniczenia administracji publicznej oraz wydatków budżetowych, zwłaszcza tych, dla których jedyną racją jest uległość wobec nieuzasadnionych roszczeń społecznych⁶⁸.

⁶¹ Por. Paweł VI, Encyklika *Populorum progressio*, nr 47, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁶² Por. C. Strzeszewski, *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1985, s. 695.

⁶³ Por. Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, nr 63, <http://ptm.rml.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁶⁴ Znaczenie umiarkowanego opodatkowania podkreślał papież Leon XIII w encyklice *Rerum novarum*. Por. M. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 118.

⁶⁵ Por. B. Brzeziński, *Wstęp do nauki prawa podatkowego*, Toruń 2001, s. 118–120.

⁶⁶ W sprawie rozważań o znaczeniu siódmego przykazania w relacji państwo–obywatel oraz biblijnym uprzywilejowaniu majątków spadkowych por. np. M. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 65 i n. Szczególnie istotne – z punktu widzenia legalności podatków – jest respektowanie zasad państwa prawnego w przypadku ich modyfikacji. Szerzej na ten temat por. A. Kucharski, *Podstawowe problemy działania materialnego prawa podatkowego w czasie*, „Toruński Rocznik Podatkowy” 2009, s. 114 i n.

⁶⁷ Por. M. Wojciechowski, *op. cit.*, s. 39, 66. Różnica przypomina dodatkowo o znaczeniu prawości w ubieganiu się o świadczenia ze strony państwa. Środki na nie pochodzą bowiem ostatecznie z czyichś podatków.

⁶⁸ Przykładowo w Polsce sektor publiczny wchłania prawie połowę produktu krajowego brutto. Por. *ibidem*, s. 129, 150. „W istocie tam, gdzie indywidualny zysk jest przemocą zniesiony, zastępuje się go ciężkim systemem biurokratycznej kontroli, który pozbawia człowieka inicjatywy i zdolności twórczej”. Por. Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, nr 25, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019). Trudno zaprzeczyć, że interweniując bezpośrednio i pozbawiając społeczeństwo odpowiedzialności, państwo opiekuńcze powoduje utratę ludzkich energii i przesadny wzrost publicznych struktur, w których

Obok wysokości podatków nie bez znaczenia są takie cechy dobrego systemu podatkowego, jak np. trwałość, klarowność, zrozumiałość, niesprzeczność, precyzja, interpretacja wątpliwości *in dubio pro tributario* itd. Oparcie porządku prawnego na hierarchii władzy pociąga za sobą „niezbywalne prawo człowieka do bezpieczeństwa prawnego, czyli ustalenia zakresu uprawnień każdego człowieka, które winny być chronione przed wszelkimi atakami samowoli”⁶⁹. Stosunki międzyludzkie, w tym o charakterze publicznoprawnym, winny opierać się na jasnych podstawach. Z prawnego punktu widzenia nikt nie jest obowiązany do ponoszenia obciążeń podatkowych większych niż te, które przewiduje konstytucyjnie legitymowany system podatkowy. Jednocześnie również w aspekcie podatkowym „świeccy nie mogą rezygnować z udziału w «polityce», czyli w różnego rodzaju działalności gospodarczej, społecznej i prawodawczej, która w sposób ograniczony służy wzrastaniu wspólnego dobra [...]”⁷⁰. Muszą jednak zachować wierność wartościom ewangelicznym.

Ponadto konkretny wymiar należnego podatku winien następować w ramach uczciwego postępowania. „Przedstawiciele władz wykonawczych powinni wydawać decyzje zawsze zgodnie z prawem, posiadając dobrą znajomość ustaw oraz po dokładnym zbadaniu wszystkich okoliczności [...]. Konieczne do tego jest szczegółowe określenie praw i obowiązków wiążących obywateli z władzami państwowymi oraz wyraźne stwierdzenie, że zasadniczym zadaniem tych władz jest uznawanie, poszanowanie, uzgadnianie, ochrona oraz rozwijanie praw i obowiązków obywateli”⁷¹.

Wychodząc z pozycji fundamentalnych dla katolickiej nauki społecznej: personalizmu i współuczestnictwa w dobru wspólnym, trudno wyobrazić sobie wspólnotę ludzi (rodzinną, sąsiedzką, zawodową czy narodową), której członkowie nie łożyliby na utrzymanie instytucji służących wszystkim. W przypadku społeczności tworzącej państwo taką formą wkładu na rzecz dobra wspólnego są w szczególności podatki. Z ekonomicznego punktu widzenia ważna jest ich efektywność. W chrześcijańskim podejściu akcentuje się przede wszystkim konieczność realizacji w obszarze publicznym takich zasad, jak zasada dobra wspólnego, solidarności, pomocniczości, równości czy sprawiedliwości. Wszystkie one, w odpowiednim stopniu, powinny znaleźć swój wyraz zarówno na etapie tworzenia prawa podatkowego, jak i jego

– przy ogromnych kosztach – raczej dominuje logika biurokratyczna aniżeli troska o to, by służyć korzystającym z nich ludziom.

⁶⁹ Por. przywołanie wypowiedzi Piusa XII we wprowadzeniu J. Majki do dokumentów nauki społecznej Kościoła. Por. *Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 1, red. M. Radwan, Lublin 1996, s. 40.

⁷⁰ Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*, nr 42, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁷¹ Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, nr 69 i 77, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

stosowania⁷². Ich pominięcie prowadzi do odhumanizowania danin publicznych i zwrócenia ich przeciw człowiekowi. Lekceważenie przez prawodawcę wspomnianych dyrektyw w obszarze prawa podatkowego sprzyja promowaniu postaw destrukcyjnych, co w rezultacie powoduje konieczność nieustannego podnoszenia podatków i eskaluje możliwy opór wobec ich egzekwowania⁷³.

5. Zakończenie

Perspektywa katolicka wskazuje niezmiennie na Boży fundament wszystkich słuszných praw. Odwołując się do przyrodzonej godności człowieka, zakorzenionej w przybranym Bożym dziecięctwie, daje stały punkt odniesienia dla opisu miejsca i roli człowieka w perspektywie społecznej oraz prywatnej. Kościół, przypominając o właściwym celu ludzkiego bytowania, wspiera inicjatywy zmierzające do uczynienia pozytywnego prawa państwowego bardziej wiernym odwiecznym planom Boga. Ewangeliczna prawda o człowieku i jego życiowej misji pozwala właściwie odczytać rolę państwa i innych ludzkich zbiorowości. Głębokie zrozumienie ich funkcji potrzebne jest zarówno osobom uczestniczącym w strukturach władzy, jak i zależnym od niej obywatelom. Zależność ta ma szczególny charakter, gdy jest bezpośrednio wsparta państwowymi środkami przymusu. W takiej sytuacji godność człowieka jawi się jako gwarancja, której naruszenie stawia pod znakiem zapytania legitymację władzy do dalszych działań ingerencyjnych.

Zagadnienie dostępu do własności łączy się ściśle z kwestią sprawiedliwości dystrybutywnej. Zebranie, a następnie rozdział wpływów podatkowych dla wsparcia sprawiedliwego porządku społecznego należy do rządzących, ale rzeczywista skuteczność tych działań współzależniona jest od ich zrozumienia przez płacących podatki. Klarowność w tym obszarze rodzi zaufanie społeczne i może się stać fundamentem uczciwego nakładania podatków oraz rzetelnego wypełniania obowiązków daninowych.

W warunkach państwa demokratycznego kwestionowanie legalności i słuszności podatków wymaga rzetelnych argumentów. Nie wystarcza jedynie rzekoma niedogodność czy też brak współrozumienia zasad makroekonomii. Inicjowanie zmian legislacyjnych jest podstawową drogą do eliminowania niesprawiedliwych podatków i wprowadzania rozwiązań bardziej solidarnych czy racjonalnych. Proste

⁷² W sytuacji szczegółowych decyzji wiele porządkuje zdanie przypisywane św. Augustynowi, który miał powiedzieć, że „w sprawach pierwszorzędnych – jedność, w drugorzędnych – wolność, a we wszystkich – miłość” (*in necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus caritas*). Por. R. Cempel, *Głos rozsądku*, <https://gosc.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

⁷³ Personalistyczne podejście do podatnika oraz obywatelskie i odpowiedzialne zachowanie członków społeczności narodowej to gwarancja właściwego postrzegania roli państwa i natury własności. Ta ostatnia, przysługując poszczególnym ludziom, wymaga uwzględnienia całej siatki praw i obowiązków w nią wpisanych, w tym jej funkcji: zabezpieczającej, konsumpcyjnej oraz społecznej.

ograniczanie uczestnictwa w świadczeniach publicznych oznacza niejednokrotnie konieczność ich podwyższenia dla innych obywateli. Poczuciu odpowiedzialności za dobro wspólne oraz właściwemu rozumieniu natury własności winna towarzyszyć nade wszystko adekwatna ewangelicznie miłość (wobec Boga, bliskich, społeczeństwa i siebie samego) cechująca ludzi czystego serca.

Jednocześnie stanowiący prawo podatkowe nie są wolni od jakimikolwiek ograniczeń. Nakładane podatki winny być klarowne, umiarkowane, adekwatne do realnych potrzeb gospodarczych i możliwości płatniczych obywateli. Ich rzetelne i sprawiedliwe stanowienie to podstawowy element poszanowania zasad demokratycznego państwa prawnego. Wszelkie niejasności muszą być interpretowane na korzyść podatników, a ich godność powinna zostać w pełni uszanowana na wszystkich etapach postępowań administracyjnych.

Nakreślone wyżej odpowiedzi płynące z analizy wybranych argumentów katolickiej myśli społecznej świadczą o niewątpliwej ich użyteczności z punktu widzenia dobra wspólnego. Właściwa perspektywa antropologiczna oraz argumenty biblijne stawiają w centrum Boży zamysł ludzkiej doczesności, godność człowieka i wskazania ewangeliczne jako miarę elementarnej charakterystyki podatków i granice fiskalnego władztwa.

Właściwie rozumiane dobro wspólne to rdzeń każdego patriotyzmu. Miłość kraju, bez zdolności poświęcenia części powierzonych sobie dóbr na cel wspólnego zabezpieczenia i poszerzania sfer: wolności, pokoju i dobrobytu, jest jedynie pustym frazesem bez pokrycia. Demokratyczne państwo prawa zakłada obowiązek bezpośredniego i szerokiego uczestnictwa społeczeństwa w sprawowaniu władzy. Solidaryzm, sprawiedliwość i dobro wspólne domagają się od obywateli uczestnictwa we wspólnych sprawach państwa.

W kontekście historycznym postawa wobec kwestii podatkowej ma realny wpływ na postawę przyszłych pokoleń. Przewyciężenie zakorzenionych przyzwyczajęń społecznych wymaga zbiorowego wysiłku. Z czasem utrwalone wzory urastają do rangi wad narodowych, tak że niełatwo później przywrócić właściwą optykę w przedmiocie obowiązków publicznych, i to zarówno po stronie rządzących, służących społeczeństwu, jak i po stronie rządzonych. Stąd w wolnym i demokratycznym państwie należy tworzeniu i stosowaniu prawa podatkowego nadać właściwe znaczenie etyczne, tak by wspierać prawość i poczucie wspólnoty narodowej, pomagając tym samym w dążeniu do ostatecznego dobra, którym jest sam Bóg.

Bibliografia

- Brzeziński B., *Wstęp do nauki prawa podatkowego*, Toruń 2001.
Cempel R., *Głos rozsądku*, <https://gosc.pl/> (dostęp: 01.10.2019).

- Dokumenty nauki społecznej Kościoła*, cz. 1, red. M. Radwan, Lublin 1996.
- Drożdż A., *Czy sama sprawiedliwość wystarcza ?*, <http://ur.edu.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Herr T., *Wprowadzenie do katolickiej nauki społecznej*, Kraków 1999.
- Höffner J., *Chrześcijańska nauka społeczna*, Warszawa 1999.
- Jan XXIII, Encyklika *Mater et Magistra*, nr 109, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Jan XXIII, Encyklika *Pacem in terris*, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Jan Paweł II, Adhortacja apostolska *Christifideles laici*, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Jan Paweł II, Encyklika *Centesimus annus*, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Jan Paweł II, Encyklika *Laborem Exercens*, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Katechizm Kościoła Katolickiego*, Poznań 2002.
- Kucharski A., *Podstawowe problemy działania materialnego prawa podatkowego w czasie*, „Toruński Rocznik Podatkowy” 2009.
- Leon XIII, Encyklika *Rerum novarum*, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- List do Diogneta*, <http://opusdei.org/> (dostęp: 01.10.2019).
- Majka J., *Katolicka nauka społeczna*, Rzym 1986.
- Misiaszek A., *Katolicka nauka społeczna o płaceniu podatku*, „Studia Elbląskie” 2012, nr 13. *Nauka Dwunastu Apostołów (Didache)*, <https://sbc.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Paluch K., *Kościół wobec problemów ekonomicznych*, „Symposium” 2009, nr 13.
- Paweł VI, Encyklika *Populorum progressio*, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu (w przekładzie z języków oryginalnych)*. Biblia Tysiąclecia, Poznań–Warszawa 1980.
- Pius XI, Encyklika *Quadragesimo Anno*, <https://opoka.org.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Sobór Watykański II, *Konstytucja duszpasterska o Kościele w świecie współczesnym*, <http://ptm.rel.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Strzeszewski C., *Katolicka nauka społeczna*, Warszawa 1985.
- Szafulski A., *Nierówności w świetle podstawowych zasad społecznych*, Wrocław 1999.
- Św. Augustyn, *O Państwie Bożym*, t. 2, Warszawa 1977.
- Św. Tomasz z Akwinu, *Suma teologiczna*, t. 8: *Rządy Boże*, art. 5, <https://katedra.uksw.edu.pl/> (dostęp: 01.10.2019).
- Wiemeyer J., *Podatki jako problem etyczno-społeczny*, [w:] *Katolicka nauka społeczna. Podstawowe zagadnienia z życia gospodarczego*, red. J. Kupny, S. Fel, Katowice 2003.
- Wiosna Stryczek J., *Pieniądze*, Kraków 2015.
- Wojciechowski M., *Teolog o ekonomii*, Kraków 2015.
- Zadroga A., *Podatki z perspektywy katolickiej nauki społecznej*, „Annales. Etyka w Życiu Gospodarczym” 2013, vol. 16.
- Zwoliński A., *Katolik i pieniądze*, Częstochowa 2007.

